

Hingede vabastamine

Filmi „Releasing the Spirits: A village Cremation in Bali“ analüüs

Marge Konsa

Sissejuhatus

Timothy Asch, üks omanäolisemaid Ameerika visuaalse antropoloogia esindajaid, töötas aastatel 1976-1981 Austraalia Riiklikus Ülikoolis. Selle aja jooksul osales ta koos oma naise Patsy Aschiga mitme erineva antropoloogi Indoneesia kultuurinähtusi ja ühiskondi uurivates projektides. Tim Aschi Indoneesia filmide hulgas moodustavad omaette seeria Austraalia antropoloog Linda Connoriga koostöös tehtud filmid Bali ravitsejast ja meediumist Jero Tapakanist. Film *Releasing the spirit* valmis lõplikult 1990 aastal, olles üks viimastest filmidest, mida Tim Asch (1932-1994) jõudis enne oma surma teha. Võrreldes teiste Jero Tapakani seeria filmidega, pole see portreefilm, vaid klassikaline aschilik sündmusfilm, kus filmi jooksul jälgitakse ja kirjeldatakse ühte sündmust avades seda erinevatest aspektidest. Filmi lõppvarianti on lisatud rituaalis osalejate kommentaarid, mis lindistati neli aastat pärast rituaali filmimist, siis kui osalejatel oli võimalus varem salvestatud filmimaterjali üle vaadata.

Põhjus just selle filmi valimiseks analüüsiks on minu enda arheoloogiaalases doktoritöös, mis käsitleb muinasaegseid põletusmatuseid. Arheoloog püüab oma uurimisaines elavate inimeste, rituaali sooritajate kogemuse puudumist kompenseerida arheoloogiast väljapoole jäävate vahenditega. Üheks selliseks vahendiks võib olla antropoloogia. Käesolevas analüüsis keskendun ma rituaali kirjeldamis- ja kajastamisviiside vaatlusele selles filmis. Teiseks huvipunktiks on refleksiivse meetodi kasutamise viis visuaalantropoloogilises teoses. Mind huvitab, kuidas uurija suhestub oma uurimisobjektiga, ja kuidas leida tasakaal uurija motiive avava, kuid liigset enesekeskust vältiva lähenemisviisi vahel.

Rituaali kirjeldus ja tähendus

Bali matuserituaali sügavam mõte on antud edasi filmi pealkirjas – rituaali eesmärk on vabastada surnud inimese hing. Hinge vabastamine on keeruline, pikaajaline ja kulukas sündmus, mille juurde kuulub arvukalt rituaale, ohverdusi, surnu soovide täitmist ja jumalate edastatud ettekirjutuste järgmist. Bali matuserituaal on mitmeetapiline. Vahetult pärast surma põletatakse ainult väga kõrgest soost inimesed. Enamik inimesi maetakse maha ja võib mööduda aastaid enne kui surnu füüsilised või sümbolised jäänused põletatakse. Tseremoonia kulukuse tõttu jäävad paljud surnud üldse põletamata. Vabastamata hinged on ohtlikud ning need ei saa uuesti reinkarneeruda (Hooykaas 1973, 22; Davies ja Mates 2005, 81). *If the dead are buried for three years, it's all right, but if it's longer, the ground becomes too hot. /.../ The corpse cannot rise to become a purified ancestor. It cannot reside at the family shrine. It can never be brought home* (Jero Tapakani kommentaar filmis). Tagamaks suurte religioossete tseremooniate õnnestumise, on Balil tavaks eelnevalt läbi viia puhastustseremoonia ning põletamisega vabastada surnute hinged. *According to religious texts, if people die and they are not cremated, their spirits will turn into demons, that is*

malevolent spirits. If the corpse is not burned, the spirit never goes far away from it. By cremating, we are purifying and returning the human form from this world to the world of purified beings (Ida Baguse kommentaar filmis). Tavalisest rohkem põletusrituaale viidi läbi 1978. aastal valmistudes suureks Besakihi peatempli tseremooniaks ning sellele eelnevalt toimunud puhastustseremoonia Eka Dasa Rudra tõttu. Film jälgib Jero Tapakani külas sellel ajal toimunud kollektiivse põletusrituaali ettevalmistusi ja läbiviimist.

Film alustab matuserituaali kajastamist juba selle ettevalmistavas etapis umbes nädal enne põletamist. Kaamera jälgib esivanemate sümboolsete kujude tegemist müntidest ning nende mähkimist linadesse ja ohvriandide toomist. Edastatakse põletusmatuse rongkäigu tarbeks esivanemaid kujutavate nukkude riietamist ning esivanemate luude sümboolset välja kaevamist matusespaigal. Tseremoonia järgmine etapp toimub põletamisele eelneval päeval. Siis viiakse müntidest esivanemate kujud allika juurde, kus neid piserdatakse püha veega. Päeva keskseks sündmuseks on nukkude varjuteatri abil etendatav sakraalne näitemäng, mille kaudu jutustatakse matuseseremooniaga seotud lugu Bima ülailmas käigust. Põletuspäeval liigub rongkäik koos matusetorniga põletusplatsile surnuaia lõunanurgas, kus viiakse enne põletust läbi ohverdused. Pärast põletust korjatakse tuhk kokku ning segatakse kausis püha veega. Samal öösel visatakse tuhast tehtud esivanemate uued sümboolsed kujud sillalt jõkke.

People who live near the sea cast the effigies into the sea, but people inland cast them into the river. What it means is that the spirits have to be purified with water and returned to the earth, the earth mother (Ida Baguse kommentaar filmis). *The bones are taken from the graveyard. There's a cremation and the ashes are cast away into the water. It becomes a higher spirit. We ask for it again, usually at the sea, from the deity of the ocean. We ask for the spirit by name. And then it is raised up again* (Jero Tapakani kommentaar filmis). Rituaali viimane etapp toimub kaksteist päeva pärast põletamist. Tehakse uued kujud, millest osa põletatakse savikaussides. Ülejäänud kujudega sõidetakse ookeani äärde. Pärast ohverdusi ja püha veega piserdamist visatakse kõik kujud ja lõpuks ka matusetorn ookeani. Need on hingede eest tehtavad ohverdused jumalatele.

On tähelepanuväärne, et tegelikku põletamist ennast näidatakse filmis alla minuti. Ma arvan, et lõigates põletamise episoodi nii lühikeseks kui võimalik, tahtsid filmitegijad rõhutada, et krematsioon on vaid üks Bali pikka ja keerukasse matuseriituse protsessi kuuluvatest aktidest (Connor, Asch, 8). Ja kuigi põletamisel kui tegevusel on Bali matusesekombestikus tähtis koht, ei peaks seda ületähtsustama. Bali matusesekombestikku tutvustavate kommertslike filmide ja fotoreportaažide haripunktiks on efektsed kaadrid tulemöllust – mastaapsete matusetornide ja suurejooneliste kullavärviliste loomakujude hävingust leekides. Vastukaaluks vaatamängulisust esikohale tõstvate lähenemisele, mis on suunatud teleka ees istujale, on *Hingede vabastamine* selgelt rituaalis osalejate kogemust edastav, andes kokkuvõttes ettekujutuse täiesti teistsugusest matuserituaalist, kus vaatamängulise elemendi ainsaks mõtteks on eksitada ja eemale peletada demoneid.

Rituaali kajastamisviisid

Rituaali olemust ja tähendust kolmandale isikule edastada ei ole lihtne. Rituaalne käitumine on mitmetähenduslik ja ilma eelteadmisi omamata ja tausta teadmata, ei ole võimalik lihtsalt rituaali jälgides sellest aru saada. Seega nõuab rituaali kajastamine visuaalse väljendusvahendi kaudu kommentaari või selgitust. Kõige lihtsam viis on kasutada selleks diktori häält, kes seletab vaatajale lahti, kuidas tuleks ekraanil nähtavat mõista. Samas ainus, mida vaataja selle kaudu teada saab, on filmitegijapoolne arusaam rituaalist, kuid mitte seda, millised on rituaali tõlgendamise teised võimalused ja kuidas rituaalis osalejad sündmust kogevad, sellest aru

saavad. Filmis *Hingede vabastamine* on püütud leida alternatiivseid võimalusi, kuidas vaatajale edastada teadmisi rituaali olemuse ja filmis nähtavate toimingute tagamaade kohta.

Ka selles filmis võtab diktorina aeg-ajalt sõnajärje üle Patsy Asch, kes jagab selgitavaid märkusi, kuid need puudutavad kas antropoloogide eneste tegevust või on lakoonilised teated sündmuskoha muutumisest. Lisaks diktorihäälele annavad nappi teavet ka vahepealkirjad, mis teatavad millise rituaali osaga või sündmuspaigaga on tegemist. Näidatava rituaali ja tegevuse selgitamisel on aga kandev roll jäetud rituaalis osalenute kanda.

Samas selline lähenemisviis ei tähenda, et filmitegijad oleksid filmi sisu eest vastutamisest kõrvale hiilinud. Refleksiivsuse teema oli Tim Aschile väga oluline ja paljudes oma filmides pööras ta tähelepanu sellele, kuidas antropoloogid vahendavad nähtavat ja uuritavat või kuidas tekib antropoloogiline teadmine (Asch 2008, 90). Iga antropoloog, olgu ta kaamera ees või taga, kajastab uuritavat alati läbi enese. Positiivistlikus lähenemisviisis üritatakse uurija rolli või mõju varjata umbisikulise sõnastuse või filmija osalust peitva montaaži taha. Refleksiivne lähenemine ei peida uurijat/filmijat, vaid näitab tema kohalolekut ja toob esile tema osaluse reaalsuse kirjeldamisel/kujutamisel. Samas on refleksiivse lähenemisviisi jüngritel kalduvus muutuda enesekeskseks ja uurimisobjekti mõistmise asemel hoopis süüvida sisekaemusesse.

Minu arvates on selles filmis leitud ideaalne tasakaal, kus antropoloogid ei peida oma motiive ja iseennast, kuid samas domineerima jääb rituaalist osavõtnute arvamus. Vaataja ei unusta filmitegijate kohalolekut: pidevalt on kaadris antropoloog Linda Connor, aeg-ajalt ka Patsy Asch helimikrofoniga. Filmis on ära toodud Linda küsimused informantidele, samuti informantide pöördumised Linda poole või rituaali käigus tehtavad märkused filmijatele. Vaatajale tuletatakse pidevalt meelde, et tegemist on vahendusega ja kohalike elanike tõlgendus rituaalist jõuab vaatajani ainult tänu sellele, et seda nende käest küsitakse ja nende kommentaarid rituaalile pole spontaanne refleksioon, vaid sündinud rituaalist tehtud filmimaterjali vaatamise käigus. Filmijad ei häbene ka oma isiklike erimeelsuste välja toomist. Nii vaidlevad Linda ja Tim nii filmitegemise eesmärgi kui ka situatsioonide tähenduse üle. Näiteks kirjeldas Tim filmis oma emotsionaalseid raskusi kalmistult luude väljakaevamise stseeni filmimisel. Mille peale teatas Linda Timile veidi imestunud häälel, et luude kaevamine kalmistul oli puhtalt sümbolne ning kogu rituaali käigus luude füüsilisi jäänuseid ei kasutatud. Patsy Asch (2008, 91) märgib, et lisades filmi katkendid Timi ja Linda omavahelistest vaidlustest püüdis ta vähendada filmitegijate autoriteetust, andmaks rohkem kaalu osalejate häälele.

Filmis on kasutatud nelja kohaliku inimese kommentaare. Peamisteks rituaali kommenteerijateks on ravitseja ja rituaali üks läbiviijaid Jero Tapakan ning Ida Bagus, meessoost preester brahmani perekonnast, kes oli abiks tseremoonia organiseerimisel. Nemad annavad üldise tõlgenduse ning selgitavad filmis nähtavate tegevuste usundilist tausta. Filmis esinevad kommentaatoritena veel Nang Selasi ja Men Muli, kes lisavad selgitusi üksikute episoodide kohta. Talupoeg Nang Selasi ehitas ja kaunistas matusetornid. Men Muli ja tema mees kommenteerivad aga episoodi, kus Men Mulile tuli rituaali ajal vaim peale.

Filmis näidatud Men Muli ja Jero seestumiseepisoodid on väga intrigeerivad ning nende põhjalikum käsitlemine filmis tõi ilmekalt esile selle, kui erinevalt inimesed religioosseid kogemusi tajuvad, neid tõlgendavad ja reflekteerivad. Jero oli kogenud, sõnaosav ja detailideni täpne oma seestumiskogemuse kirjeldamisel hoolimata sellest, et kirjeldamise hetkeks oli sündmusest juba mitu aastat möödas. Men Muli oli vastukaaluks äärmiselt

napisõnaline ja ei suutnud oma seestumishetke tunnetest mitte midagi meenutada. Ma pean tunnistama, et Linda intervjuu Men Muliga oli üks väheseid kohti filmis, mis mulle ei meeldinud. Mind häiris viis, kuidas Linda püüdis suunavate küsimustega juhtida Men Mulit tõlgendama sündmust antropoloogi arusaama kohaselt.

Ma arvan, et film on rituaali käsitlemise ja kajastamise poolest erandlik selles mõttes, et ta asetab rõhu rituaalile kui toimimisaktile, mis luuakse selles osalejate poolt nende omavaheliste kokkulepete kaudu. Filmis tuli väga selgelt esile, et rituaali ei tõlgendanud erinevalt mitte ainult kõrvaltvaatajatena esinevad antropoloogid, vaid ka rituaalis osalejad said sellest erinevalt aru. Päris tavaline selline olukord Bali matuserituaalidele siiski ei ole. Kuna kollektiivset põletusrituaali ei oldud tehtud 15 aastat, siis inimesed ei mäletanud enam rituaali detaile. Samuti on Jero Tapakani küla erandlik, kuna nende pärimus ei luba tseremooniat läbi viia kõrgetel preestritel nagu teistes Bali küldes. Siin on autoriteetideks meediumid, kes küll kriitilistel hetkedel rituaali käiku sekkusid, kuid enamik aega saatis rituaaliga seotud tegevusi pidev arutelu ja vaidlus õige toimimisviisi üle ja üksteise õpetamine, mis moodi peaks tegema. Selline kollektiivne improvisatsioon võib aga olla ka ohtlik ning saada takistuseks rituaali õnnestumisele. *The meaning is that the 20 participants are stupid. What's wrong, they say is right. What's right, they say is wrong. It was similar to the cremation when someone tried to bewitch the tower. If no one had been possessed, there would have been mistakes at the burning* (Jero Tapakani kommentaar filmis).

Filmikeel

Film on äärmiselt infohane, kusjuures enamik infost on edastatud tekstina. Linda Connori poolt inglise keelde tõlgitud küsimused ja kommentaarid on filmis toodud subtiitritena kas filmi taustal või siis valges kirjas mustal taustal. Valikuliselt on tõlgitud rituaali ajal osalejate omavahelisi vestlusi. Ekraanil toodav tekst on aga äärmiselt sisutihe ning nõuab vaatajalt täit tähelepanu ja süvenemist. Kogu info haaramiseks tuleb filmi vaadata korduvalt. Ma arvan, et film oleks tegelikult võitnud, kui seda ei oleks nii tihedaks lõigatud ning rituaali visuaalsel poolel oleks lastud vaatajale rohkem mõjuda. Nii näiteks olid väga mõjusad tekstivabad meeleolukad kaadrid rongkäikudest või püha allika juurde minekust.

Üksikisiku emotsioonidele või näoilmetele pole rituaali filmimise ajal erilist tähelepanu pööratud. Küll on aga kommenteerijaid filmitud aeg-ajalt suures plaanis. Mulle isiklikult oleks meeldinud, kui pideva informatsiooni tulistamisele vahelduseks oleks rohkem aega võetud üksikisikute emotsioonide näitamiseks rituaali ajal. Samas tuleb tunnustada, et igal filmitüübil on oma žanrile iseloomulikud jooned ning sündmusfilmi keskendumine sündmuste kronoloogia ja tegevustiku näitamisele jätab vähem võimalusi tunnete väljendamiseks.

Hoolimata kunstiliste võtete ja suurte plaanide vähesusest on filmis siiski piisavalt selgelt äratuntav oma emotsionaalne joon. Selle kujundamisele on palju juurde andnud heliline taust, mis laseb kõlada rituaalile iseloomulikul gamelanmuusikal. Meeleolu loovad on kaameravõtted keset inimsurma. Korduvalt kasutab Tim Asch võtet, kus kaamera teeb kiire ringi andes ülevaate sündmusest osalevatest inimestest, mis tekitab vaatajas üsna realistliku kohalolu tunde. Sarnast efekti annavad edasi ka võtted kaameraga keset rongkäiku.

Sümpaatse mulje jättis inimeste käitumises väikeste koomiliste hetkede tabamine – Tim Aschi filmikäekirjale iseloomulik tunnus, nagu E. D. Lewis (2007, 270) osutab. Olgu see siis mänguline stseen sellest, kuidas esivanemad omavahel suudlevad või koomiline „plātu

kaotamise stseen” ookeanist püha vee toomise taustal. Selliste momentide tabamine annab rituaali olemusele hoopis suurema varjundirikkuse ning lisab inimlikku usutavust tõsielu portreele. Filmis ei ole kurbust ega pühalikkust, valitseb asine meeleolu, sekka ka jutuvada ja lõbusat naljaheitmist. Film kujutab rituaali läbiviimist kui toimekate ja asjalike inimeste ettevõtmist ühise eesmärgi nimel. Ettevõtmine, mille lähim kodune paralleel on talgud.

Kokkuvõte

Hingede vabastamine on suurepärase näide rituaali antropoloogilisest kirjeldamisest selles osalejate kogemuse kaudu. Nagu Jero Tapakan filmi lõpus antropoloog Linda Connorile vihjab, on sündmuse tõeliseks mõistmiseks vajalik see ise läbi elada. Kujuta ette, et see oled sina, kelle hing vabastatakse, mis lendab ülesse, et tulla alla ja uuesti sündida.

Kasutatud kirjandus

Asch, P. 2008. Timothy Aschi filmide retrospektiiv Tartus. – Runnel, P. (toim). Maailmafilm: Tartu visuaalse kultuuri festival 24.-30. märtsini 2008. Tartu, 88-93.

Connor, L., Asch, P. Film guide for Jero Tapakan. A Balinese Healer: Synopsis.
www.der.org/resources/study-guides/jero-tapakan.pdf

Davies, D. J., Mates L. H. (ed). 2005. Encyclopedia of Cremation. Ashgate Publishing, Ltd.

Hooykaas, C. 1973. Religion in Bali. Iconography of Religions, XIII, 10.
<http://books.google.ee/books?id=uNk3AAAAIAAJ&hl=en> (limited preview)

Lewis, E. D. 2007. Person, event, and the location of the cinematic subject in Timothy Asch's films on Indonesia. – Timothy Asch and ethnographic film. Routledge, 263-282.

Töös on analüüsitud filmi *Releasing the Spirits: A village Cremation in Bali*. Tootja: Linda Connor, Patsy Asch, Timothy Asch, Australian National University, Documentary Educational Resources. Värviline, 43 min, 1990.
www.der.org